महाभाष्यग्रन्थपरिचयः

सुमन्तचौधुरी

संस्कृतसाहित्यवारिधौ प्राप्यन्ते बहूनि शास्त्ररत्नानि। तानि पुनः भिन्नभिन्नदर्शनेषु अन्तर्भवन्ति। दर्शनं सम्प्रदायभेदेन भिद्यते। यथा वेदान्तिना ब्रह्मवादोपस्थापनं, साङ्ख्यानां प्रकृतिपुरुषविवेचनं, नैयायिकानां कर्तृत्वविचारः, मीमांसकानां कर्मवादः, यौगिकानाम् ईश्वरसिद्धिः चेत्यादि।

सर्वेषु एव सम्प्रदायेषु केचन प्रमाणभूता आचार्या भवन्ति। तथा न्यायशास्त्रे गौतमः, योगशास्त्रे पतञ्जलिः, वेदान्तशास्त्रे आचार्यशङ्करः। तेषां यद्दर्शनं तदेव तत्तत्साम्प्रदायिकैः अनुस्रियते।

एवं व्याकरणदर्शनेऽपि सन्ति प्रमाणभूता आचार्याः। यद्यपि बहवः व्याकरणग्रन्थाः प्राप्यन्ते तथापि अद्यत्वे पाणिनीयव्याकरणैव प्रचारः प्रसारश्च अधिकः अवलोक्यते।

पाणिनिव्याकरणं त्रिमुनि व्याकरणम् इति कथ्यते। अर्थात् त्रयाणां मुनीनां प्रामाण्यम् अस्मिन् सम्प्रदाये। मुनित्रयं तावत् सूत्ररचयिता पाणिनिः, वार्तिककारः कात्यायनः, महामुनिः पतञ्जलिश्च। एतेषु “यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति[17]“ न्यायेन पतञ्जलेरेव प्रामाण्यं स्वीक्रियते। पतञ्जलेरेव कृतिः महाभाष्यम्।

एवं हि प्रसिद्धिः पतञ्जलिः शेषनागस्य अवतारः। एकदा शेषाङ्के शयानः विष्णुः भगवतः शिवस्य ताण्डवनृत्यं ददर्श। तद्दर्शनेन परमानन्दमनुभवन् स शेषनागमवोचत् त्वमपि शिवनृत्यं पश्येति। तदर्थं त्वया पृथिव्यां मनुष्यरूपेण अवतरणीयम्। तत्र शिवाराधनेन शिवस्य सन्तोषं विधास्यति चेत् तव ताण्डवनृत्यदर्शनवासना पूर्तिं यास्यति तथा जगत उपकाराय पाणिनीयसूत्राणां तथा कात्यायनप्रणीतवार्तिकानामुपरि भाष्यलेखनकौशलमपि अवाप्सति।

एवं भगवतः विष्णोः कृपया पृथिव्यामवतीर्य शेषः पतञ्लजिनाम्ना प्रसिद्धः शिवमाराधयन् तदाशिषा महाभाष्यं रचितवान्।

महाभाष्यस्य महाभाष्यत्वम्

भाष्यस्य लक्षणं तावत्–

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः॥ इति

अर्थात् यस्मिन् ग्रन्थे लक्ष्यसिद्ध्यर्थं सूत्रानुसारिपदैः सूत्रार्थो वर्ण्यते, तदेव भाष्यमित्युच्यते। अर्थात् सूत्रस्थपदानां कीदृशार्थस्वीकारे सूत्रं निर्दुष्टं भवेत् तादृशव्याख्यानमेव भाष्ये क्रियते। किञ्च तत्र प्रसङ्गवशाच्च स्वपदानि अपि वर्ण्यन्ते। यथा “स्थानेऽन्तरतमः“[18] इति सूत्रे अन्तरतमे स्थाने इति अन्वयस्वीकारे इष्टसिद्धिः उत स्थाने अन्तरतमः इति यथान्यासे, “वृद्धिरादैच्“[19] इत्यत्र वृद्धिपदम्, आदैच् पदं च किमर्थमिति इत्यादिविषयाः तत्र आक्षेपसमाधानमुखेन प्रतिपादिताः दृश्यन्ते। एवं कुत्रचित् स्वरचितपदानां व्याख्यानमपि भाष्ये क्रियते। यथा पस्पशाह्निके पतञ्जलिना “अथ शब्दानुशासनम्“ इति वाक्यं लिखितम्। ततः अथशब्दस्य विचारः स्वयमेव कृतः। एवं महाभाष्यावलोकनेन एतानि उदाहरणानि भूयशः दृग्गोचराणि भवन्ति।

संस्कृतवाङ्मये विभिन्नशास्त्राणामुपरि भाष्यग्रन्था उपलभ्यन्ते। यथा कात्यायनश्रौतसूत्रस्य कर्कभाष्यम्, न्यायदर्शनस्य वात्स्यायनभाष्यम्, वैशेषिकदर्शनस्य प्रशस्तपादभाष्यं, मीमांसाशास्त्रस्य शाबरभाष्यम् इत्यादि। परन्तु अस्यैव व्याकरणभाष्यग्रन्थस्य महाभाष्यमिति अभिधानम्। तत्कथम् -

अस्योत्तररूपेण बहूनि मतानि वक्तुं शक्यन्ते-

१) सर्वेषु भाष्यग्रन्थेषु आदौ सूत्राणां स्थितिः, ततः भाष्यस्य, ततश्च वार्तिकानां, परन्तु अस्मिन् आदौ सूत्राणां ततः वार्तिकानां, ततश्च भाष्यस्य उपस्थितिः दृश्यते।

२) अन्येषु भाष्यग्रन्थेषु सूत्राणां वार्तिकानां वा मण्डनमेव विधीयते परन्तु अस्मिन् भाष्यग्रन्थे मध्ये मध्ये सूत्राणां वार्तिकानां प्रत्याख्यानमपि दृश्यते।

एवम् अन्येभ्यः भाष्यग्रन्थेभ्यः वैलक्षण्यात् अस्य भाष्यग्रन्थस्य महत्त्वम्। अस्मिन् प्रसङ्गे भर्तृहरिकृतवाक्यपदीयस्य व्याख्याकर्त्रा पुण्यराजेनोच्यते-

“अत एव सर्वन्यायबीजहेतुत्वादेव महच्छब्देन विशिष्य महाभाष्यमित्युच्यते लोके। अथ महत्त्वमेव अस्योपपादयितुमाह“[20]इति।

---

[17] महाभाष्ये १-१-२९, प्रदीपटीका
[18] अष्टाध्याय्याम् १। १। ५० सूत्रम्
[19] तत्रैव १। १। १ सूत्रम्
[20] पुण्यराजटीका, वाक्यपदीयम् -२। ४८५

नागेशः कथयति– "व्याख्यातृत्वेऽप्यस्येष्ठादिकथनेनान्वाख्यातृत्वादितरभाष्यवैलक्षण्यम्"[21] इति

महाभाष्यस्य अनेकधा लोपस्तदुद्धारश्च

ऐतिहासिकमते महाभाष्यस्य अध्ययनाध्यापनपरम्परा वारत्रयं लुप्ता जाता आसीत्। तथाहि–

१. भर्तृहरेराचार्यस्य लेखाज्ज्ञायते यद् बैजिसौभवहर्यक्षप्रभृतिभिः शुष्कतार्किकैर्महाभाष्यस्य प्रचारो विनष्ट आसीत्। चन्द्राचार्येण महता परिश्रमेण दक्षिणस्य कस्माचित् पर्वतप्रदेशात् हस्तलेखं प्राप्य पुनः प्रचारः कृतः। तथा हि -

बैजिसौभवहर्यक्षैः शुष्कतर्कानुसारिभिः।
आर्षे विप्लाविते ग्रन्थे संग्रहप्रतिकञ्चुके॥
यः पतञ्जलिशिष्येभ्यो भ्रष्टो व्याकरणागमः।
काले स दाक्षिणात्येषु ग्रन्थमात्रे व्यवस्थितः॥
पर्वतादागमं लब्ध्वा भाष्यबीजानुसारिभिः।[22] इति।

चन्द्राचार्येण काश्मीरनृपतेः अभिमन्योः आदेशेन ग्रन्थस्यास्य उद्धारो विहितः। तथाह्युच्यते -

चन्द्राचार्यादिभिर्लब्ध्वादेशं तस्मादागतम्।
प्रवर्तितं महाभाष्यं स्वं च व्याकरणं कृतम्॥[23] इति

२. वैक्रमाब्दस्याष्टमे शतके महाभाष्यस्य प्रचारः पुनः विलुप्तः। काश्मीरस्य महाराजो जयापीडो देशान्तरात् क्षीरनामानं शब्दविद्योपाध्यायमाहूय विच्छिन्नस्य महाभाष्यस्य पुनः प्रचारमकार्षीत्। तथाहि -

"देशान्तरादागमय्याथ व्याचक्षाणान् क्षमापतेः।
प्रावर्तयत विच्छिन्नं महाभाष्यं स्वमण्डले॥
क्षीराभिधानाच्छब्दविद्योपाध्यायात्सम्भृतश्रुतः।
बुधैः सह ययौ वृद्धिं स जयापीडपण्डितः॥" इति

३. वैक्रमसंवत्सरस्य अष्टादशशतके एकोनविंशतितमे शतके च सिद्धान्तकौमुदीलघुशब्देन्दुशेखरादिग्रन्थानाम् अत्यधिकं प्रचारः प्रारब्धस्तदा महाभाष्यस्य अध्ययनम् अध्यापनं च लुप्तमेव जातम्। तस्य उद्धारः परमहंसदण्डिना स्वामिविरजानन्दसरस्वतिमहाभागेन, तच्छिष्येण महर्षिदयानन्दसरस्वतिमहाभागेन च सम्पादितः।

महाभाष्यलेखनपद्धतिः

महाभाष्ये साकल्येन ३९९५ सूत्राणि सन्ति। एतेषु पतञ्जलिः साकल्येन १७१२सूत्राणां भाष्यं लिखितवान्। तेषु १०७ सूत्राणां प्रत्याख्यानं च कृतम्। पाणिनिरचिताष्टाध्यायी अष्टाध्यायात्मिका। प्रत्यध्यायं चत्वारः पादाः सन्ति। एवं साकल्येन अष्टाध्याय्यां द्वात्रिंशत् पादाः सन्ति। पतञ्जलिस्तु एतानि सूत्राणि पञ्चाशीत्याह्निकेषु विभक्तानि। आह्निकं नाम अह्ना निर्वृत्तम् इति। अर्थात् एकस्मिन् दिने येषां सूत्राणां पठनं पाठनं वा भवति स्म तानि एव सूत्राणि आदाय आह्निकमिति व्यवहारः।

आह्निकविभागः

अध्यायः	पादः	आह्निकम्		अध्यायः	पादः	आह्निकम्
प्रथमाध्याये	प्रथमपादे	नव (१-९)		द्वितीयाध्याये	प्रथमपादे	त्रयम् (१९-२१)
	द्वितीयपादे	त्रीणि (१०-१२)			द्वितीयपादे	द्वयम् (२२,२३)
	तृतीयपादे	द्वयम् (१३-१४)			तृतीयपादे	त्रयम् (२४-२६)
	चतुर्थपादे	चत्वारि (१५-१८)			चतुर्थपादे	द्वयम् (२७,२८)
तृतीयाध्याये	प्रथमपादे	षट् (२९-३४)		चतुर्थाध्याये	प्रथमपादे	चतुष्टयम् (४१-४४)
	द्वितीयपादे	त्रयम् (३५-३७)			द्वितीयपादे	द्वयम् (४५,४६)
	तृतीयपादे	द्वयम् (३८,३९)			तृतीयपादे	द्वयम् (४७,४८)
	चतुर्थपादे	एकम् (४०)			चतुर्थपादे	एकम् (४९)
पञ्चमाध्याये	प्रथमपादे	द्वयम् (५०,५१)		षष्ठाध्याये	प्रथमपादे	षट् (५७-६२)
	द्वितीयपादे	द्वयम् (५२,५३)			द्वितीयपादे	द्वयम् (६३,६४)
	तृतीयपादे	द्वयम् (५४,५५)			तृतीयपादे	त्रयम् (६५-६७)
	चतुर्थपादे	एकम् (५६)			चतुर्थपादे	चतुष्टयम् (६८-७१)

[21] नागेशभट्टकृतोद्योतटीकायां कैयटकृतमङ्गलश्लोकव्याख्यानवेलायाम्
[22] वाक्यपदीयम् २। २८७-२८९
[23] राजतरङ्गिणी, १। ११६

अध्यायः	पादः	आह्निकम्		अध्यायः	पादः	आह्निकम्
सप्तमाध्याये	प्रथमपादे	द्वयम् (७२,७३)		अष्टमाध्याये	प्रथमपादे	द्वयम् (७९,८०)
	द्वितीयपादे	द्वयम् (७४,७५)			द्वितीयपादे	द्वयम् (८१,८२)
	तृतीयपादे	द्वयम् (७६,७७)			तृतीयपादे	द्वयम् (८३,८४)
	चतुर्थपादे	एकम् (७८)			चतुर्थपादे	एकम् (८५)

एवं साकल्येन पञ्चाशीत्याह्निकानि भवन्ति।

प्रसिद्धानामाह्निकानां परिचयः

प्रथमाह्निके–प्रथमाह्निकं पस्पशाह्निकमिति नाम्ना प्रसिद्धम्। पस्पशा नाम व्याकरणशास्त्रं व्याकरणाध्येतारं वा यत् आधिक्येन स्पृशति इति। अर्थात् शास्त्रपठने सम्भाव्यमानान् क्लेशान् च अपाकरोति पस्पशाह्निकम्। अस्मिन् ग्रन्थे शब्दस्वरूपं, व्याकरणाध्ययनस्य पञ्च मुख्यप्रयोजनानि, त्रयोदश गौणप्रयोजनानि, शब्दानुशासनप्रकारः, शब्दार्थसम्बन्धः, शब्दस्य नित्यत्वं चेत्यादयो व्याकरणशास्त्रस्य बहुचर्चिता विषयाः प्रतिपादिताः।

द्वितीयाह्निके–प्रत्याहारसूत्राणामुपरि विवेचनं दृश्यते। अत्र चतुर्दशमाहेश्वरसूत्राणि आलोचितानि।

अष्टमे आह्निके स्थानिवद्भावविषये आलोचना कृता।

एकादशाह्निकं प्रातिपदिकसंज्ञाह्निकमिति नाम्ना प्रसिद्धम्। अत्र प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकसूत्राणि, तत्सम्बन्धिकार्यविधायकानि च कानिचित् सूत्राणि आलोचितानि।

चतुर्दशाह्निके–आत्मनेपदनियामकसूत्राणां परस्मैपदनियामकसूत्राणां च विचारः दृश्यते।

सप्तदशाह्निके–कारकम् आलोचितम्

नवदशाह्निके–समर्थः पदविधिः इति एकमेव सूत्रमालोचितम्। एवं तत्र तत्र आह्निकेषु बहवः विषयाः प्रतिपादिताः।

महाभाष्ये भाषाशैली

यद्यपि पातञ्जलमहाभाष्यं व्याकरणशास्त्रस्यैव मान्यो ग्रन्थो विद्यते, तथापि अन्यव्याकरणग्रन्थवदयं शुष्को नास्ति। अत्र व्याकरणसदृशस्य क्लिष्टस्य विषयस्यात्यन्तसरलसरसप्राञ्जलया शैल्या प्रतिपादनं कृतमस्ति। अस्य भाषा दीर्घपदसमासरहिता, लघुलघुतरवाक्यकदम्बकैर्गुम्फिता, प्रश्नोत्तरसनाथा, सरसा, सरला, मञ्जुला च वर्तते। लेखनशैलीदृष्ट्या ग्रन्थोऽयं संस्कृतवाङ्मये अद्भुतो वर्तते। न कोऽपि ग्रन्थः एतद्रचनाशैलीमनुकर्तुं समर्थोऽस्ति। एतेन व्याकरणमहाभाष्यं समस्तसंस्कृतवाङ्मयेष्वादर्शभूतमस्ति।

महाभाष्यस्य वैशिष्ट्यम्

महामुनिना पतञ्जलिना पाणिनीयव्याकरणव्याख्यानव्याजेन महाभाष्ये सम्पूर्णाष्टाध्याय्याः सारः संगृहीतोऽस्ति। महाभाष्ये अनेकेषां प्राचीनवैयाकरणानामुल्लेखोऽस्ति, अनेकेषां प्राचीनग्रन्थानामनेकानि वचनानि च उद्धृतानि। महाभाष्यस्य सूक्ष्मपर्यालोचनेन प्रतीयते यदयं ग्रन्थो न केवलं पाणिनीयव्याकरणशास्त्रस्यैव प्रामाणिको ग्रन्थोऽस्ति, अपि तु समस्तानां विद्यानामाकरग्रन्थोऽस्ति। अत एव भर्तृहरिणा उक्तं -

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थकारिणा।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने॥[24] इति।

महाभाष्यस्य टीकाग्रन्थाः

१) महाभाष्यस्य आदिमः व्याख्याकारः भर्तृहरिः। तदीयभाष्यस्य नाम महाभाष्यदीपिका इति।
२) महाभाष्यस्य द्वितीयटीकाकाररूपेण कैयटकृतकैयटग्रन्थः अद्यत्वे सुप्रसिद्धः।

एतदतिरिक्ता शिवरामेन्द्रविरचिता महाभाष्यटीका, भट्टोजिदीक्षितस्य शब्दकौस्तुभः, नीलकण्ठवाजपेयिनः भाष्यतत्त्वविवेकः, शेषविष्णोः महाभाष्यप्रकाशिका, शिवरामेन्द्रसरस्वतीकृतः महाभाष्यसिद्धान्तरत्नप्रकाशः, गोपालकृष्णशास्त्रिणः शाब्दिकचिन्तामणिः, सदाशिवविरचित-महाभाष्यगूढार्थदीपिनी चेति टीकाग्रन्था अपि विरचिता आसन्। एतेषु केचन ग्रन्था अद्यत्वे न पुस्तकालयेषु न प्राप्यन्ते। केचन तु शोधप्रतिष्ठानादिषु संरक्षिताः सन्ति।

उपसंहारः

महाभाष्ये प्रायः प्रत्येकस्मिन् सूत्रे नूतननूतनतत्त्वानां वर्णनं विद्यते। ग्रन्थस्यास्य गाम्भीर्यं दृष्टैव कैयटन लिखितं “भाष्याब्धिः

[24] वाक्यपदीये २। ४८६

क्वातिगम्भीरः" इति। यत्रैव महाभाष्यविषये किञ्चित् पश्यामि तत्रैव नूत्ना विषयाः दृग्गोचरीभवन्ति। तथापि केचन विशिष्टा एवांशा अत्र प्रतिपादिता इति शम्।